

De Grote Moskee.

Politieke, architectonische en
maatschappelijke transformaties

ERGÜN ERKOÇU EN CIHAN BUÇDADI

Met bijdragen van:

FRITS BOLKESTEIN

TARIQ RAMADAN

SHERVIN NEKUEE

NEBAHAT AVCIOĞLU

WILLEM SCHINKEL

WILFRIED VAN WINDEN

ROEMER VAN TOORN

ERIC ROOSE

AZRA AKŠAMIJA

OLE BOUMAN

NAi Uitgevers

Vrijheid blijheid

EEN PLEIDOOI VOOR
PLURALISME IN EEN
OPEN SAMENLEVING

WILFRIED VAN WINDEN

DE STREEK EN HET STREEKEIGENE

Laten we groot beginnen. De globalisering heeft twee kanten. In economisch opzicht volgt de productie de goedkoopste weg en het geld doolt rond over de globe op zoek naar het hoogste rendement. De keerzijde of tegenkracht hiervan is het verlangen dat de verschillen in de wereld moeten worden erkend en gekoesterd. De milieubeweging strijdt voor het behoud van de soorten, simpelweg omdat de wereld minder rijk en aardig is naarmate er meer soorten beestjes en plantjes verdwijnen. Het merkwaardige is dat het verdwijnen van bouwkundige tradities met vreugde wordt gadeslagen, alsof het loszingen van ons verleden werkelijk iets positief zou zijn.¹

1 - Zie ook: Joris Molenaar en Wilfried van Winden, 'Habitat, GeKloon, Abituale; interview met Paolo Portoghesi', op dvd geproduceerd door kunstenaar Bei Ning, eigen uitgave Delft 2006.

2 - De regio is hot en subsidiabel, zie ook: Sjoerd Cusveller en Liesbeth Melis (red.), *Regionale identiteit. Kunst en Ruimtelijke Planvorming*, Rotterdam: NAI Uitgevers, 2006. Ook in bestuurlijk en economisch opzicht is de regio actueel, zie: Jan Brouwer et al. (red.), *De grenzeloze regio. Praktijkboek regionale strategieën*, Den Haag: Sdu uitgevers, 2007.

3 - Joris Molenaar, 'Heimwee en Heimat. Regiospecifiek bouwen', *Archis*, nr. 5, 2004, p. 38-40.

4 - De nota Belvedere is een uitwerking van de Cultuurnota 1997-2000 en de Nota over het architectuurbeleid 1997-2000 en ondertekend door vier ministeries: Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen; Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; Verkeer en Waterstaat. De nota beschrijft een strategie van 'behoud door ontwikkeling' aangeduid als 'culturele planologie'. Onder cultuurhistorie worden ook landschappen en industriegebouwen verstaan.

5 - Over de identiteit en branding van wijken zie tevens: Kees de Graaf, "'Ook wijken kunnen een merk zijn'", *Building Business*, november 2006, p. 24-27.

6 - Van 2002 tot 2006 heeft Leefbaar Rotterdam deelgenomen aan het college in Rotterdam. In 2002 verkreeg de partij onder aanvoering van Pim Fortuyn in één keer 17 zetels in de gemeenteraad. Een van de drie wethouders was Marco Pastors. In 2005 werd hij door de gemeenteraad gedwongen af te treden na zijn uitspraak 'dat criminele moslims, anders dan Antillianen en Kaapverdianen, hun wangedrag vaak vanuit hun geloof rechtvaardigen'.

De architectonische pendant van het globalisme zou juist de verschillende culturele identiteiten moeten koesteren, zonder overigens daarmee de vernieuwing een halt toe te roepen. Het gaat erom het verleden te interpreteren in dienst van het heden. Ook onder invloed van de Europese eenwording zijn het belang en de betekenis van de regionale identiteit actueel geworden.² Uit angst om in het grote geheel op te gaan, maar ook aangemoedigd door Europese subsidies en economisch belang gaan de regio's zich meer profileren. De manier waarop hiermee door ontwerpers wordt omgegaan, verschilt sterk per cultuur en land en varieert van reactionair tot vernieuwend.³

Sinds het verschijnen van de nota Belvedere⁴ in 1999 is er een bijzondere aandacht voor de cultuurhistorische identiteit van streken en hoe deze identiteit onderdeel kan worden gemaakt van ontwerpogaven en nieuwe ontwikkelingen. Regionale identiteit is een containerbegrip. De regio niet alleen een streek, maar ook een stedelijk gebied, dat zich in cultureel opzicht onderscheidt van een ander gebied. Echter, het is weer een kenmerk van de grote stad dat verschillende culturen naast elkaar bestaan.⁵

Inmiddels heeft deze aandacht voor de regio een bijzondere betekenis en wending gekregen. De zoektochten naar het streekeigene gaan opmerkelijk genoeg veelal voorbij aan de inmiddels gevestigde culturele diversiteit, of nog sterker: negeren bewust de recente ontwikkelingen in onze pluralistische samenleving. De historische identiteit wordt bevestigd en gebruikt voor de onderdrukking van de hedendaagse meer complexe identiteit, die als on-Hollands wordt getypeerd en als een bedreiging wordt gezien van de oude identiteit.

De vele groepen immigranten, zoals de Chinezen, Molukkers, Antillianen, Marokkanen en Turken, hebben vaak een krachtig cultureel bewustzijn en een sterke traditie, waaraan in Nederland wordt vastgehouden of waarlangs zich in opeenvolgende generaties een Nederlandse variant ontwikkelt, die dan door autochtone Nederlanders weer niet als Nederlands wordt herkend.

MOSKEEVREES EN MINARETTENANGST

Het bouwen van moskeeën in Nederland kan tegen de achtergrond van deze schijnbare tegenstelling worden gezien. De minarettenangst van het Rotterdamse Leefbaar-college in de periode Pastors is er een treffend voorbeeld van.⁶ De Essalam-moskee is door de Leefbaren te expressief bevonden en niet passend in het Rotterdamse stadsbeeld en ook on-Hollands. De moskee wordt als een fremdkörper gezien en niet passend in de bestaande identiteit. Het is er zelfs een verstoring van. Het is kennelijk moeilijk te beseffen dat de moskee wel wordt gebouwd door en voor een deel

van de Rotterdamse gemeenschap die er gebruik van maakt en die zich ermee identificeert. De politieke boodschap is: we hebben er last van dat de moskee als moskee herkenbaar is en er niet uitziet als een kantoor of fabriek.

Zelfs nadat de bouwvergunning was verleend, heeft Pastors nog via persberichten stemming gemaakt en een delegatie uitgezonden met de boodschap dat er een ander ontwerp moest worden gemaakt zonder koepel en minaret. Deze onderdelen werden met de omvang van het gebouw als aanstootgevend getypeerd. Zonder enige juridische grondslag weigerde Pastors aanvankelijk de leveringsovereenkomst te tekenen voor de grond waarop de moskee wordt gebouwd. Pas nadat het moskeebestuur hem een ultimatum had gesteld en een kort geding wilde aanspannen, heeft Pastors de overeenkomst alsnog laten ondertekenen.

Anders dan in Nederland de praktijk is geworden, zou de overheid in een pluralistische samenleving voornamelijk voorwaardenscheppend bezig dienen te zijn en niet een normatieve cultuurpolitieke ideologie moeten uitdragen. Dat gaat namelijk meestal mis. Het normatieve en corporatistische gedrag is in het beste geval benauwend en in het slechtste ronduit vijandig. De conclusie was en is: zorg dat het individu en de culturele groep waartoe deze behoort de ruimte hebben om de uiting te kiezen die betekenis voor hen heeft.

PARALLEL MET KATHOLIEKE EMANCIPATIE IN DE NEGENTIENDE EEUW

Terwijl door samenvoeging het aantal moskeeën afneemt, is de zichtbaarheid ervan in het straatbeeld nog niet eerder zo groot geweest. Er is in dit opzicht een interessante parallel met de emancipatie van het katholicisme in de negentiende eeuw.⁷ Tot de Franse Revolutie werd het katholieke geloof gedoogd en werd de heilige mis gehouden in kerken die niet als zodanig herkenbaar waren in de openbare ruimte. Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 heeft het katholieke volksdeel verspreid over het land in een halve eeuw ongeveer 700 kerken gebouwd, veelal in neogotische stijl. Voordien werd het katholieke geloof in schuilkerken beleden en de toegenomen zichtbaarheid van dit geloof werd, net als nu bij de islam, niet door iedereen gewaardeerd.

De eerste moskeeën zijn gevestigd in oude gebouwen, leegstaande scholen, garages en bedrijfshallen. De Essalam-moskee begon in een beneden-bovenwoning met winkelruimte aan de Polderweg in Rotterdam-Zuid. Vanwege geldgebrek en het aanvankelijke idee van een tijdelijk verblijf in Nederland werden in eerste instantie geen grote investeringen gedaan in de islamitische gebedshuizen. Van buitenaf zijn deze gebouwen niet als

7 - Voor meer achtergrond bij de parallel met de negentiende eeuw zie het essay: Thomas van der Dunk, 'Hoog van de toren', *De Groene Amsterdammer*, 7 december 2007, p. 20-22. De zichtbaarheid komt natuurlijk niet zomaar uit de lucht vallen. Vaak vergt het bouwen van een moskee overigens jarenlange voorbereiding. In geval van de Essalam-moskee is de fondsenwerving begin jaren negentig gestart en kan worden gesteld dat het zo'n twintig jaar heeft geduurd van initiatief tot realisatie van het gebouw.

moskee herkenbaar en zijn zo beschouwd 'schuilmoskeeën'. De symbolische boodschap die van de behuizing uitgaat is er een van armoede, armzaligheid en gebrek aan erkenning. De onzichtbaarheid van de schuilmoskeeën zou volgens onder meer de Rotterdamse Leefbaren eigenlijk beter zo blijven. Daarmee verandert de gemeente haar rol van faciliterend naar sturend en normatief optreden.⁸

Om een pluralistische samenleving ook een open samenleving te laten zijn, is het noodzakelijk dat vertegenwoordigers van daarin aanwezige culturen elkaar kennen, respecteren en boven alles de vrijheid gunnen zich te uiten.

MAATSCHAPPIJ EN MARKT

De architectuur zien als een caleidoscoop van het alledaagse betekent dat vanuit de observatie van het alledaagse telkens nieuwe beelden en ordeningen ontstaan. Een pluralistische samenleving heeft ook pluralistische verwachtingen en wensen. Deze leren zien en serieus nemen, gaat beter zonder hinder van vooringenomenheid. De morele legitimatie, de motivatie ook om dit te willen, is het verlangen om aansluiting te vinden bij de wensen en verwachtingen die groeperingen in de maatschappij hebben van architectuur.⁹ Dit betekent voor de architect dat het alledaagse moet kunnen worden verbonden aan de kennis van de architectuur en het bouwen en aan de rijkdom van de concrete architectonische traditie.

Maar wie vormen het publiek van de architect heden ten dage? Marktonderzoekers weten dat er zelden sprake is van eenduidigheid in de markt. Het is voor de architect daarom noodzakelijk om zich terdege bewust te zijn voor welk deel van de bevolking hij ontwerpt bij elke opdracht die hij uitvoert.¹⁰

AUTONOMIE VERSUS DIENSTBAARHEID

De moderne architectuur heeft na de Tweede Wereldoorlog een houding teweeggebracht die gekenmerkt wordt door een desinteresse voor traditie en het regionale. De naoorlogse angst voor *Blut und Boden* heeft lang doorgewerkt in een taboe op alles wat met traditie en het streekeigene te maken heeft. Onder de vlag van autonome architectuur werd een corporatieve opstelling ingenomen door architecten die architectuur beoefenen voor zichzelf, die zichzelf beoordelen en de prijzen toekennen. Het luisteren naar de wensen van de opdrachtgever werd misprijzend uitgelegd als een 'u vraagt, wij draaien'. Sterker nog: hoe lelijker de mensen het vonden, hoe beter het was voor de architect en de architectuur. Afschuw gold in deze als het bizarre

8 - Sjoerd van Koningsveld en Wasif Shadid, 'Het Nederlandse islamdebat', *Openbaar Bestuur*, december 2004, p. 2-6. Specifiek in Rotterdam is deze verandering goed te zien. In de jaren negentig is door wethouder Herman Meijer van GroenLinks beleid gemaakt om in de vier windstreken van de stad de randvoorwaarden te scheppen om een moskee te bouwen om een einde te maken aan de erbarmelijke en ook onveilige huisvesting.

9 - Hans Ibelings, *Onmoderne architectuur. Hedendaags traditionalisme in Nederland*, Rotterdam: NAI Uitgevers, 2004.

10 - Zie hiervoor: Bernard Hulsman, 'Afscheid van Superdutch. De terugkeer van het traditionalistische bouwen in Nederland', *NRC Handelsblad* (CS), 17 juni 2005.

bewijs van grote kunde en klasse. Nu dezelfde fouten maken zou echt naïef zijn.

Tegenover de opvatting van een autonome architectuur staat de opvatting van architectuur als een dienende kunst. In een veelvormige en veelkleurige maatschappelijke realiteit houdt dit als vanzelf in dat er evenzovele architecturen zijn als er maatschappelijke stromingen zijn.¹¹ Er is geen architectonische stellingname die altijd en overal geldig is. Tegelijkertijd blijft het een realiteit dat uitingen van architectuur vaak een langere levensduur hebben dan de maatschappelijke actualiteit waarbinnen ze zijn ontstaan. Deze langere levensduur maakt dat de invloed van architectuur op het dagelijkse leven verder reikt dan de culturele realiteit waar ze uit voortkomt. De invloed van overgeleverde architectuur op latere generaties ontwerpers is iets dat steeds weer terugkomt in de geschiedenis, een cyclus van inspiratie en herinterpretatie. De traditie die hierin ligt opgesloten en die telkens opnieuw moet worden bedacht, tezamen met de vernieuwing ervan, maakt de verbinding met een specifiek publiek mogelijk. Identiteit is immers een vorm van onderscheid. Daar een architectonische expressie aan geven, kan het beste volgens de strategie van het radicaal eclecticisme.

Niet alleen het ontwerp van de Essalam-moskee is hier een voorbeeld van, ook andere projecten zoals Knus in de Delftse Hout, de landelijke woningen in Lelystad, het Hotel in Zaanstad, de Markant in Breda en De Oriënt in de Haagse wijk Transvaal. Het realiseren van dergelijke projecten levert soms in het licht van identiteit en expressie verrassende discussies op.

In het geval van Knus in de Delftse Hout wilde de opdrachtgever een intiem gebouw met niet te veel glas. De te slopen gelegenheid heette al Knus en het nieuwe gebouw moest Knus-waardig en kindvriendelijk zijn en iets hebben van de sfeer van Hans en Grietje. Dit effect is bereikt door een zeer uitgesproken dak, gedekt met grote platen leisteen. In de beoordeling van de welstandscommissie werd het gebouw aanvankelijk afgekeurd omdat het on-Hollands zou zijn en werd geadviseerd om de leisteen te vervangen door dakpannen. Juist dán zou hier het streekeigene tot cliché zijn gemaakt en de eigenheid en het karakter van het huidige gebouw getemperd.

Een ander ontwerp dat zo mogelijk nog meer discussie oproept dan de Essalam-moskee, is het Hotel Inntel in Zaanstad (Afb. 12). In het stedenbouwkundig plan Inverdan van Soeters Van Eldonk Ponec architecten zijn randvoorwaarden opgenomen over de beeldkwaliteit, waarin wordt verwezen naar de traditionele houten huizen van Noord-Holland. Het hotel is gecomponeerd tot een monumentale stapeling van Zaanse huizen, waarin de

Afb. 12 - Hotel Inntel, Zaanstad

¹¹ - Een culturele pendant is de tentoonstelling 'Be(com)ing Dutch' in het Stedelijk Van Abbemuseum in Eindhoven in 2008. Overigens speelt ook hier een autonomie discussie. Een van de punten van kritiek op de tentoonstelling is dat is geprobeerd om de kunst van een maatschappelijke context te voorzien en daarin betekenis te geven.

bruidssuite van buitenaf herkenbaar is als het Blauwe Huis. Tegenstanders van dit ontwerp hekelen het feit dat de lokale traditie hier geweld wordt aangedaan en belachelijk gemaakt. Ze beschouwen het ontwerp als een schoffering van de lokale geschiedenis en in een enkel geval zelfs als een persoonlijke belediging. Voorstanders zien het juist als een verrijking van de traditie en typeren het gebouw onder meer als een zinderende Zaanse Hundertwasser. Voor de opdrachtgever komt daar nog de motivatie bij dat hij het gebouw en de architectuur ook ziet als een *branding* van zijn hotel.

Branding en identiteit zijn nauw met elkaar verbonden. Het gaat wellicht wat ver om in geval van de Essalam-moskee van *branding* te spreken - het begrip heeft een meer commerciële betekenis. Het bouwen van gebedshuizen kan natuurlijk als een *branding* van het betreffende geloof worden opgevat. Niettemin zal de aantrekkende, bekerende werking van het gebouw beperkt zijn. Het omgekeerde is wel het geval. Het kunnen manifesteren van de religieuze identiteit maakt dat de betreffende geloofsgemeenschap zich geaccepteerd en gerespecteerd zal voelen en draagt in die zin bij aan de integratie.

Een permanente drijfveer voor de creativiteit van de architect ligt besloten in de behoefte van de opdrachtgever aan sfeer en expressie. Sfeer is een grondbehoefte van de mens, het herkennen van een levensruimte waarbinnen het eigen bestaan een plaats vindt. Met expressie wordt bedoeld de behoefte om uitdrukking te geven aan de eigen identiteit en de aanwezigheid binnen de sfeer die men bewoont. Architectuur is een middel waarmee de mens een uitdrukking kan geven aan zijn aanwezigheid, kan communiceren met anderen en zijn zelfbewustzijn vaste vorm kan geven. Architectuur is communicatie, onderscheid, zelfbevestiging. Maar ook is het een middel tot versterking van het persoonlijke welbevinden, de beschutting, de behaaglijkheid, de bepaling van de eigen sfeer.¹²

Het beroep van architect is een gedelegeerd beroep, het uitdrukking geven aan en bepalen van de condities voor de eigen sfeer hebben mensen gedelegeerd aan een creatieve specialist die dit voor hen ensceneert. Vanuit dit denkbeeld dient architectuur een uiterst communicatieve kunstuiting te zijn, een verhalende kunst naar zowel de gebruiker als diens omgeving.

In het ontwerp voor een particulier woonhuis aan de Schutterstraat in Delft uit 1989 is deze vraag expliciet gesteld. De opdrachtgever wilde een uniek huis. Vanuit de typologische traditie van het burgerlijk woonhuis is een ontwerp gemaakt en gekozen voor een representatieve en bijzondere voorgevel en een simpele achtergevel. In de voorgevel is een erker opgenomen die bekleed is

¹² - Peter Sloterdijk, *Sferen* (Amsterdam: Boom, 2003).

met een patroon van Delfts-blauwe tegels, vervaardigd door De Porceleyne Fles. Het motief op elke afzonderlijke tegel verbeeldt de moord op Willem van Oranje. De tegel is oorspronkelijk door Stef Breukel als unicum ontworpen en bedoeld als souvenir voor de toeristenmarkt. Met deze tegel bleek het echter ook heel goed mogelijk om prachtige patronen te maken.

STREEKEIGEN

Uiteraard is het ontwerp van de moskee niet te reduceren tot een expressie alleen. Er zijn geen regels voor de expressie of stijl van een moskee. Voor het merendeel van de gelovigen behoren de koepel en minaretten tot het iconografisch programma van de moskee. Dit is net zo zinnig of onzinnig als een toren van een kerk. De oproep tot gebed vanuit de minaret draagt uiteraard verder naarmate de hoogte toeneemt. De koepel heeft ook een belangrijke betekenis voor het oproepen van de religieuze ervaring in het interieur en verbindt alle gebedsruimtes met elkaar door de verticale as. Koepel en minaret zijn typologische elementen van de herkenbaarheid van het gebouw, maar daarmee nog geen stilistische kenmerken.

Identiteit is een heel belangrijk onderwerp in de hedendaagse architectuur, zeker met de culturele verscheidenheid binnen de huidige maatschappij. Het vraagt van de architect om een meer antropologische invalshoek. De architecten van Forum en Team Ten wilden het functionalisme opladen met culturele betekenissen en zochten daarvoor inspiratie in niet-westerse culturen van Zuid-Amerika en West-Afrika. De naoorlogse angst voor Blut und Boden kunnen we achter ons laten. Laat de verschillende identiteiten in een open samenleving zich vrij uiten. Bij een prijsvraagontwerp voor een driehoekig woningbouwblok in de wijk Transvaal in Den Haag (Afb. 13) heeft de opdrachtgever ervoor gekozen een plan te ontwikkelen voor de Hindoestaanse bevolkingsgroep, die traditioneel in Transvaal sterk vertegenwoordigd is. Een deel van de Hindoestaanse middenklasse is echter de wijk uitgetrokken en met het project wordt beoogd deze weer terug te krijgen en zo de kwaliteit van Transvaal te verbeteren. Specifiek op deze doelgroep is marktonderzoek gedaan naar de behoefte en de do's-and-don'ts. Op basis hiervan is een ontwerp gemaakt dat in zijn comfort, woningtypologie, gemeenschappelijke ruimtes en ornamentiek de doelgroep aanspreekt en tegelijk zich voegt in de stad.

In het geval van de moskee voor de Marokkaanse gemeenschap wegen de religieuze ervaring en traditie zwaarder dan de Marokkaanse. Na de presentatie van het eerste ontwerp liet toenmalig wethouder van GroenLinks Herman Meijer weten persoonlijk teleurgesteld te zijn over het feit dat de moskee

Afb. 13 - De Oriënt, Den Haag

niet Marokkaans genoeg was. De Marokkaanse moskee wordt gekenmerkt door een vierkante toren als minaret en het ontbreken van een koepel. Echter de opdrachtgever wilde helemaal geen Marokkaanse moskee en achtte de architectonische traditie van de heilige plaatsen als het hoogste doel. Deze traditie gaat terug op die van de Mamlukken in de periode van de dertiende tot en met de zestiende eeuw. In de overlevering worden de gebouwen nu gekenmerkt door een bijna monochroom kleurgebruik en rijkdom in ornament en reliëf. In het ontwerp voor de Essalam-moskee is ervoor gekozen om de hoofdmassa's, de koepels en de minaretten optisch uit één materiaal te vervaardigen met kleuraccenten in de raambogen, het lijstwerk en de minaretten. Echter de te krappe locatie voor de moskee dwong tot een verticale stapeling van het programma, die het ontwerp weer bij voorbaat erg zuinig en juist Hollands maakt. Voor de opbouw van zwaar naar licht en voor de verluchting en bekroning van de minaretten is evenzeer renaissancearchitect Hendrick de Keyser een inspiratiebron en leermeester.

De Essalam-moskee geeft uiting aan de identiteit van het religieuze deel van de Marokkaanse gemeenschap in Rotterdam en is daarmee naast De Kuip een krachtige expressie van het streekeigene van Rotterdam-Zuid.

De Moskee.

Een onschuldig geloofsgebouw of hét bewijs van een 'tsunami van islamisering': iedereen in ons land heeft zo zijn eigen gedachten over de moskee. Vaak gaan die gedachten verder dan het bouwwerk alleen. Ze hangen samen met discussies over de al dan niet geslaagde integratie van moslims of de mogelijke gevaren van de islam. Zeker de laatste jaren zijn deze discussies nogal eens ten koste van de moskee als bouwwerk uitgevochten. De traditionele moskee met koepel en minaret fungeerde daarbij vaak als heet hangijzer.

Dit boek wil de discussie over de moskee verdiepen en nuanceren. Door middel van een visuele weergave van de (historische) kenmerken van de moskee, drie indringende fotoseries en een mix van politiek-maatschappelijk getinte essays en columns, biedt De Moskee een herbezinning op de betekenis van de moskee in de West-Europese context. Actuele moskeeontwerpen tonen de maatschappelijke, functionele en architectonische rijkdom die deze herbezinning met zich mee kan brengen.

NAi Uitgevers

ISBN 978-90-5662-571-9

9 789056 625719 >